

בעיה הלכתית או תיקון חברתי?

על משמעות הפרוזבול

הרב דוד ביגמן

ההנחה הרווחת היא שתקנת הפרוזבול מוסדה על-ידי המערכת ההלכתית כפתרון לבעיות הקשורות לשמיטת הכספים בשנת שביעית. מאמר זה מבקש לטעון אחרת ולהציע הבנה מחודשת באשר למהות הפרוזבול ומטרותיו, המתבססת על עיון במקורות התנאיים העוסקים בנושא. מעיון זה עולה כי במקורו שימש הפרוזבול ככלי משפטי זהה לזה שהיה קיים באומות העולם באותו אזור ובאותה תקופה, כלי אשר לא היה קשור במישרין לדיני שביעית, ולמעשה שימש כגושפנקה הניתנת מבית-הדין למלווה לגביית חובותיו בכוח מן הלווה (למשל, באמצעות מכירה פומבית כפויה של נכסי הלווה). הליך משפטי זה מוסד ובוסס על-ידי הלל מתוך מצוקה כלכלית של יעילת דלת בפני לווי' תחת השם 'פרוזבול', ורק לימים נוצל, כמוסד משפטי קיים, לצורך התמודדות עם שמיטת הכספים.

הרב דוד ביגמן משמש כראש ישיבת מעלה גלבוע

פתיחה

רבים עסקו בתקנת הפרוזבול, תקנתו המפורסמת של הלל הזקן, בניסיון להתחקות אחר מקורה, לתאר את המנגנון ההלכתי שעל-פיו היא פועלת ולהסביר את מקור סמכותה. פירושים שונים ניתנו כדי לבאר שאלות אלו, וכבר בספרות התנאית והאמוראית אנו מוצאים מחלוקות בנושא זה.

ברצוננו להציג הבנה מחודשת באשר למהות תקנת הפרוזבול ומטרותיה, המתבססת על עיון במקורות התנאיים העוסקים בנושא. תפיסה חדשה זו לגבי מהותה של תקנת הפרוזבול היא מרחיקת לכת, ואף שעיקרה מבוסס על עיון במקורות התנאיים העוסקים בסוגיה, היא בעלת השפעה רבה על השיח המחקרי והעיון התורני בנושא. מבחינה זו, מאמר זה מהווה מעין פתיחה או מבוא לעיון מעמיק נוסף בסוגיית הפרוזבול, מתוך בחינה מחודשת של המקורות המחקריים והתורניים בנושא, בחינה אשר עשויה לסייע ולחזק את התזה שתוצע לעיל.

לאחרונה עסק בנושא הפרוזבול הרב פרופ' דוד הנשקה (להלן, הר"ד הנשקה) במאמר מקיף המנתח את תקנתו של הלל וגלגוליה במקורות השונים.¹ בעקבותיו, וכמבוא לדברינו, נתאר

* תודתי נתונה לחבריי ולתלמידיי בישיבת מעלה גלבוע ששותפים בכל תהליך יצירת החידוש ובייחוד לעמרי שאשא שהביא את הדברים אל הכתב.

בקצרה את הרקע ההיסטורי שבו צמח הפרוזבול התנאי. כידוע, המונח 'פרוזבול' הוא מונח יווני; משמעותו המילולית נגזרת ככל הנראה מן המילה היוונית פרוסבולי (prosbole), שפירושה הוא "זריקה על" או בתחום הכלכלי – "יישום". מילה זו משמשת בפפירוסים מן התקופה היוונית אחד השלבים בסוף הליך משפטי שבו הרשות מסייעת לנושה לממש את זכותו על נכסיו של החייב, אשר משועבדים לו. שלב זה היה כרוך במכירה פומבית כפויה של נכסי החייב (מעין הוצאה לפועל) לצורך תשלום החוב למלווה. כאמור, בהקשר זה נעשה שימוש במילה 'פרוזבול' בפפירוסים אלו.²

מקובל לחשוב, וכך מניח גם הר"ד הנשקה, כי הליך משפטי זה שהיה קיים בעולם העתיק אומץ ומוסד על-ידי המערכת ההלכתית היהודית (באופן חלקי או מלא) תחת השם 'פרוזבול', כפתרון לבעיות שנוצרו בעקבות עקרון שמיטת הכספים בשנת שביעית. אמנם נחלקו המפרשים והחוקרים בהגדרה המדויקת לפעולה המשפטית שמחולל הפרוזבול, אך כאמור, מקובלת ההנחה כי בעזרת מיסוד רעיון הפרוזבול יצר הלל שטר שכוחו עומד בפני עקרון שמיטת הכספים. תפיסה זו מעוגנת בלשון המשנה במסכת שביעית:

[ג] פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו'" התקין הלל פרוזבול.³

[ד] זהו גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמין למטה או העדים.⁴

הקשר המשנה, המובאת כחלק מדיני שביעית, והפסוק המצוטט בה, העוסק אף הוא בסוגיית שמיטת כספים ("השֹׁמֵר לְךָ פֶּן יִהְיֶה דָּבָר עִם לְבַבְךָ בְּלִיעַל לְאֹמֵר קִרְבָּה שְׁנַת הַשְּׁבַע שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה וְרָעָה עֵינֶךָ בְּאַחִיד הָאֲבִיוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עֲלֶיךָ אֵל ה' וְהָיָה בְּךָ חֲטָא"),⁵ מעידים על תיקון הפרוזבול על-ידי הלל כחלק מההתמודדות ההלכתית עם שמיטת הכספים. נוסף על כך, גם ניסוחו של גוף הפרוזבול כפי שהוא מופיע במשנה מחזק את התפיסה הרואה בו כלי התמודדות הלכתי עם בעיית שביעית, וזאת משני טעמים: ראשית, כפי שהראה הר"ד הנשקה על סמך ניתוח מדוקדק

¹ דוד הנשקה, 'כיצד מועיל הפרוזבול? לתולדות ביאורה של תקנת הלל', *שנתון המשפט העברי*, כב (תשס"א-תשס"ד), עמ' 71 והלאה. לאחרונה עסקה בנושא זה גם ד"ר דליה חשן במאמרה 'הפרוזבול: בין פיקציה משפטית לדרמה הלכתית', *אקדמות*, טו (מרחשוון תשס"ה), עמ' 165-192.

² Ludwig Blau, 'Prosbol im Lichte der griechischen Papyri und der Rechtsgeschichte', *Festschrift zum 50 jährigen Bestehen der Franz-Josef-Landesrabbinerschule in Budapest*, hrsg. von Ludwig Blau, Budapest 1927.

³ בדפוסים מופיע: "התקין הלל לפרוזבול", אך תיקנו על-פי כ"י קויפמן וכ"י פרמה. בשאר המאמר הבאנו את נוסח הדפוס המקובל, לשם נוחיות הקורא.

⁴ שביעית י, ג-ד. הדברים אף עולים מניסוחו הדומה של הספרי: "את אחיך תשמט ידך, ולא המוסר שטרותיו לבית דין, מיכן אמרו התקין הלל פרוסבול מפני תיקון העולם שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על מה שכתוב בתורה עמד והתקין פרוסבול וזהו גופו של פרוסבול מוסרני אני לכם פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני כל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמים למטה או העדים" (ספרי דברים, פיסקא קיג [ג]).

⁵ דברים טו, ט.

של נוסח המסירה בפרוזבול ("מוסר אני לכם ... שכל חוב שיש לי...") בכתבי-יד שונים ובהסתמך על ההליך המשפטי היווני המקביל, פעולתו המשפטית של הפרוזבול מעוגנת במוסד ההלכתי 'מעשה בית-דין', אך בצורה פיקטיבית: בית-הדין אינו מקבל סמכויות גבייה מן המלווה, ואף אינו מעניק למלווה סמכויות חדשות, אלא מאשר בלבד את עצם קיומו של החוב כדי להעניק לו מעמד של 'מעשה בית-דין' (כמו, למשל, קנסות בית-דין), וזאת מתוך מטרה שלא יישמט בשביעית.⁶ שנית, ניסוחו של הפרוזבול כשטר כללי הפועל במרוכז על כלל חובותיו של האדם ("...שכל חוב שיש לי, שאגבנו כל זמן שארצה..."), הולם את תפקודו ככלי פורמלי שייתכן שקיימים בו יסודות פיקטיביים. הצעתו זו של הר"ד הנשקה היא אחרונה מני רבות שניסו להסביר את מקורה של תקנת הפרוזבול, כתקנה שנועדה "לפתור" את "בעיית" שמיטת הכספים.

קושיות על ההבנה המקובלת למקורה של תקנת פרוזבול

קריאה זו של המקורות, המתארת את הפרוזבול כשטר שכל עניינו הוא בהקשר של שנת השביעית, אמנם מקובלת מאוד ונראית בפשטות מחלק מהמקורות, אך מסבירה את מכלול המקורות והנסיבות ההיסטוריות בדוחק רב.

ראשית, עלינו לתהות מדוע כינה הלל הזקן את תקנתו בשם פרוזבול. אמנם יש דמיון בין הפרוזבול של השביעית ובין הפרוזבול היווני, באשר שניהם נועדו לחזק את כוחו של המלווה. כמו כן, אפשר לטעון שכוחו המשפטי של הפרוזבול בשביעית נובע מהיותו יישום פיקטיבי של שטר הפרוזבול היווני. אך עם זאת, אי-אפשר להכחיש שבהקשר ההיסטורי של אותה תקופה, קשה מאוד לכנות את תקנת הלל בשם פרוזבול. חשוב לדייק, המשנה לא אמרה שהלל תיקן תקנה מעין 'פרוזבול' המוכר רק שהסב אותה לשביעית, וגם לא אמרה שהלל השתמש בעיקרון המשפטי המוכר של 'פרוזבול' בשביל שביעית, אלא אמרה בפשיטות – "התקין הלל פרוזבול". לא "מעין פרוזבול", ואפילו לא "כפרוזבול" – אלא "התקין הלל פרוזבול". גם בהתייחסות למונחים משפטיים ביוונית, אין אנו מוכנים להוציא את לשון המשנה מידי פשוטה, ללא ראיה טקסטואלית מספקת.

יתר על כן, הבנה זו של פרוזבול יצרה בעיה משפטית קשה, כיצד בעצם יכולה תקנת הלל לעקור את דין השמיטה, כלשון הגמרא "ומי איכא מידי, דמדאורייתא משמטא שביעית, והתקין הלל דלא משמטא?"⁷

כמו כן, מסקירת כלל המקורות התנאיים בנושא עולה תמונה שונה לחלוטין באשר לתפקידו המקורי של הפרוזבול. הדבר בולט ביותר בבחינת ההקשר אשר בו מוזכר הפרוזבול בפרק שבו פתחנו במסכת שביעית:

(א) שביעית משמטת את המלוה בשטר ושלא בשטר

⁶ חלק זה במאמרו של הר"ד הנשקה ראוי לדיון נפרד ומעמיק מתוך בחינה של כל ראיה בנפרד, אך הטענה הכללית העולה מדבריו בהחלט משכנעת ומעוגנת היטב בלשון המשנה.

⁷ גיטין לו, ע"א.

הקפת החנות אינה משמטת
ואם עשאה מלוה הרי זה משמט
רבי יהודה אומר הראשון הראשון משמט

שכר שכיר אינו משמט
ואם עשאו מלוה הרי זה משמט
רבי יוסי אומר כל מלאכה שפוסקת בשביעית משמטת
ושאינה פוסקת בשביעית אינה משמטת:

(ב) השוחט את הפרה וחלקה בר"ה
אם היה החדש מעובר משמט ואם לאו אינו משמט
האונס והמפתה והמוציא שם רע
וכל מעשה בית דין אין משמטין

המלוה על המשכון
והמוסר שטרותיו לבית דין
אינן משמטין:

(ג) פרוזבול אינו משמט

זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן ... וכו'.⁸

הפרוזבול מופיע בפרק כחלק מרשימה של מצבים משפטיים קיימים אשר באופן טבעי אינם קשורים במישרין לפגיעת השביעית (הקפת החנות, שכר שכיר, מלווה על המשכון ועוד), והמשנה קובעת כי הם "אינם משמטים", קרי אינם מתבטלים גם בשנת שביעית. אם כן, כמו שלא יעלה על הדעת שהמונחים 'הקפת החנות' ו'שכר שכיר' הם מונחים משפטיים שנועדו מלכתחילה להתמודד עם שמיטת החובות בשביעית, אלא הם מובאים בפרק זה על מנת לומר שדין השמיטה, החיצוני להם, לא חל עליהם – כך גם, הניסוח "פרוזבול אינו משמט" בהקשר שבו הוא מובא, אינו מתאים לתיאור כלי הלכתי שתוקן מלכתחילה כדי שלא לשמט ושזו היא כל מהותו. נמשיך בפרק י במסכת שביעית (בדילוג על משנה ד, שאליה נחזור בהמשך):

(ה) פרוזבול המוקדם כשר והמאוחר פסול

שטרי חוב המוקדמים פסולים והמאוחרים כשרים...⁹

⁸ שביעית י, א-ג.

כיצד יש להבין את המונח פרוזובול מוקדם ומאוחר? הרי אם פרוזובול הוא תקנה שכל עניינה הוא שנת השמיטה, אזי כל הפרוזובולים אמורים להיכתב בסמיכות לזמן ההשמטה. אמנם אפשר להסביר את המונח 'פרוזובול מאוחר' בדרך שבה הלכו כל הפרשנים, דהיינו שמדובר במקרה שאדם כתב פרוזובול כמה חודשים לפני השמיטה, וכתב תאריך מאוחר יותר, ועל-ידי כך יבוא לגבות חובות שהיו אמורים להישמט, ולכן השטר פסול. לקריאה זו, ההצדקה המשפטית לפסילת הפרוזובול תהיה שהפיקציה המשפטית של מסירת השטר לבית-דין אינה חלה באופן פורמלי על הלוואות שהתרחשו לאחר מכן. אך שוב, קשה שלא להבחין בדוחק הבולט של קריאה זו. "וכי בשופטני עסקינן?" – מדוע שיכתוב האדם שטר שכל עניינו הוא להסדיר את גביית חובותיו בשביעית, זמן רב לפני ההשמטה עצמה? מה מונע בעדו לכתוב את השטר בסמיכות גדולה לרגע ההשמטה, וכך הוא יכלול את כל הלוואות, ואף אחת מהן לא תישמט?

נוסף על כך, מחלק מהמקורות התנאיים עולה בבירור כי הפרוזובול נכתב בזיקה למערכת יחסים ספציפית בין לווה ומלווה מסוימים, ולא ככלי הלכתי הפועל על כלל חובותיו של המלווה, כפי שהשתמע מן המשנה שבה פתחנו. כך למשל בתוספתא במסכת שביעית:¹⁰

ללוה קרקע ולמלוה אין קרקע –

כותבין עליו פרוזובול

למלוה קרקע וללוה אין קרקע –

אין כותבין עליו פרוזובול

לו אין קרקע ולערבין לו קרקע ולחייבין לו קרקע –

כותבין עליו פרוזובול.

ברור כי בהלכה זו נתפס הפרוזובול כשטר הנכתב לגבי מלווה ולווה ספציפיים (רק כך אפשר לדון בשאלה אם יש ללווה קרקע), וזאת בניגוד לפרוזובול כפי שהוצג במשנה ד שלעיל שבה נאמר – "מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדינים שבמקום פלוני, שכל חוב שיש לי, שאגבנו כל זמן שארצה". כבר במבט ראשון נראה שיש לפנינו שתי דעות תנאיות באשר לשאלה אם פרוזובול מונע השמטה של כל החובות, או של חוב ספציפי ביחסים בין לווה למלווה מסוים. אולם אם אנו תופסים את הפרוזובול כפיקציה משפטית, שנועדה למנוע השמטת החובות, איזה מקום יש לדעה שהפיקציה הזאת תקפה לגבי חוב ספציפי בלבד? למה שתיווצר הגבלה משפטית כזאת, אם הלל הזקן רצה לעודד את האנשים להלוות זה לזה ערב שביעית, ללא חשש מהשמטת החובות? רק בדוחק רב אפשר לתרץ שלדעה תנאית זו אין אפשרות פורמלית למנוע את ההשמטה על כל החובות, אלא יש לכתוב פרוזובול על כל חוב בנפרד.

⁹ שם, משנה ה.

¹⁰ תוספתא שביעית (ליברמן), פרק ח, הלכה ט.

מקורה של תקנת פרוזבול – הצעה חדשה

ברצוננו אם כן להציע כי הפרוזבול הוא מצב משפטי קיים ומוכר שאינו קשור במישרין לדיני שביעית. הדעת נותנת כי מהותו הראשונית של הפרוזבול המוזכר במשנתנו זהה להליך המשפטי הנזכר הקיים באומות העולם באזורנו באותה תקופה, קרי גושפנקה הניתנת מבית-הדין למלווה לגביית חובותיו בכוח מן הלווה [למשל באמצעות מכירה פומבית כפויה של נכסי הלווה, כפי שמוזכר בפפירוסים היווניים], והפטור משמיטת כספים אינו כי אם תוצר לוואי של תקנה זו. הליך משפטי זה, שהיה קיים בקרב אומות העולם, מוסד ובוסס על-ידי הלל מתוך מצוקה כלכלית של 'נעילת דלת בפני לווי' (עקב העדר יכולות גבייה מספקות) תחת השם 'פרוזבול'.

על-פי הצעה זו נפתרים מאליהם כל הקושיות והדחקים שהראינו בקריאת המקורות התנאיים. פרוזבול הוא באמת רק מונח משפטי אחד בין רבים ש"אינם משמטים", ואין לו קשר מיוחד לשביעית יותר מזה שיש להקפת החנות ושכר השכיר. אכן, אזכורו של 'מעשה בית-דין' ברשימה זו בפרקנו כמצב ש"אינו משמט" (משנה ב) הולם את הצעתנו של הר"ד הנשקה שלפיה אי-השמטתו של הפרוזבול נסמכת על מוסד 'מעשה בית-דין'. עם זאת, אין מדובר בכלי פיקטיבי שנוסד לצורך התמודדות עם דיני שמיטת כספים, אלא בכלי משפטי כללי שמטרתו חיזוק יכולת הגבייה של המלווה, כדי לשפר את מנגנון גביית החובות מלווים, ובין השאר הוא גם אינו משמט.

נראה כי המנגנון המשפטי-הלכתי העומד ביסודו של הפרוזבול המקורי הוא חיזוק החוב באמצעות כוחו של בית-הדין, אשר נותן משנה תוקף לחוב הקיים, וכן מעניק זכויות גבייה בכוח למלווה מנכסי הלווה. למעשה, מרגע כתיבת הפרוזבול, אין מדובר עוד בפירעון חוב אלא במימוש פסק בית-דין, ומכאן נובעת הסמכת הפרוזבול למושג 'מעשה בית-דין'.¹¹ אחת ההשלכות של שינוי משפטי זה, שלפיו גביית נכסי הלווה יצאה מגדר פירעון חוב והפכה למימוש פסק בית-דין, היא העובדה כי החוב המעוגן בפסיקת בית-דין לא יישמט בשביעית, וזאת כשאר 'מעשי בית-דין'. אך זוהי השלכה הלכתית הנובעת מקיומו של מוסד הפרוזבול והיא אינה מטרתו הראשונית.

אכן, נראה כי מאוחר יותר נוצל הפרוזבול, כמוסד משפטי קיים, לצורך התמודדות עם שמיטת הכספים, זאת בהסתמך על המנגנון המשפטי שלו, המעגן את החוב כמעין 'מעשה בית-דין', וכך ממשיך לקיימו גם בשנת שביעית.¹²

כעת, לפי הצעתנו, יש לפרש את משנה ה שלעיל, המדברת על הפרוזבול המוקדם והמאוחר, מחוץ להקשר של שנת שביעית. כך, נראה כי בניגוד לשטרי חוב, שבהם הקדמת תאריך השטר עלולה

¹¹ יש לשים לב כי נוסף על אזכור 'מעשה בית-דין', דין הפרוזבול במשנה מובא בסמיכות רצופה דווקא לדין 'מוסר שטרותיו לבית-דין'. אכן נראה כי בפשט הדברים, דין 'המוסר שטרותיו' קרוב אף הוא קרבה יתרה למוסד הפרוזבול, שכן הדעת נותנת כי הנוהל המקורי של 'מוסר שטרותיו לבית-דין' הוא חיזוק כוח החוב והענקת סמכות גבייה ופריעת החוב לבית-הדין. כלומר להבנתנו אין בין דין פרוזבול לדין 'המוסר שטרותיו' אלא הגדרת המוציא לפועל: במקרה של 'המוסר שטרותיו' על בית-הדין לטרוח ולטפל בגביית החוב, ואילו במוסד הפרוזבול נפטר בית-הדין מהליך זה ומעביר סמכות זו למלווה. זאת בניגוד להבנה המקובלת לדין 'המוסר שטרותיו', שלפיה החוב הישן מתבטל ונוצר חוב חדש בין הלווה לבית-הדין. הבנה זו איננה עולה מקריאה פשוטה של המקורות התנאיים והיא נראית דחוקה יותר.

¹² לתיאור מפורט יותר של התפתחות השימוש בפרוזבול בתקופה התנאית ראו דברינו להלן, ליד הערה 14 ובהערה עצמה, וכן דברינו בהערה 15.

ליצור פתח לגזלת הלקוחות, במקרה של פרוזבול, הקדמת התאריך אינה מהווה בעיה, אך איחורו עלול לגרום להכללת חובות נוספים בפרוזבול ולהחלת כוח הגבייה אף על הלוואות שהתבצעו לאחר כתיבתו.

כמו כן, סביר להניח כי הפרוזבול המקורי, שהיה מנותק מהקשר שנת השביעית ושימש לחיזוק כוח הגבייה של המלווה על-ידי בית-דין, נכתב בזיקה להלוואה אחת או כמה הלוואות ספציפיות בנפרד, ולא באופן מרוכז על כלל הלוואותיו של אדם, בדיוק כפי שעולה מהתוספתא שהזכרנו לעיל. אולם בסוגיה זו באמת מופיעות לפנינו שתי דעות תנאיות, אחת שמייחסת את הפרוזבול לחוב ספציפי, ואחרת שמייחסת את הפרוזבול לכלל החובות שחייבים לאדם. אכן, במשנה ד (משנת "זהו גופו של פרוזבול...") הובא הניסוח הכללי של הפרוזבול ("כל חוב שיש לי") שהולם יותר שטר שנכתב כחלק מההתמודדות ההלכתית-פורמלית עם שמיטת כספים, ואינו מסתדר עם משמעותו המקורית של מושג הפרוזבול.

בהקשר זה, דברי המשנה הבאה מלמדים אותנו על שלב ביניים בהתפתחותו הטבעית של מוסד הפרוזבול, שלב שבו נכתב פרוזבול אחד בזיקה למספר לוויים:

(ה) ...אחד לזה מחמשה כותב פרוזבול לכל אחד ואחד

חמשה לוין מאחד אינו כותב אלא פרוזבול אחד לכולם.¹³

כלומר, לאחר תיקון הפרוזבול המקורי, אשר נכתב לגבי לווה ומלווה ספציפיים (כמשתמע מדברי התוספתא: "ללוה קרקע ולמלווה אין קרקע... וכו'),¹⁴ נוצר שלב הלכתי יעיל יותר, שבו קובצו בפרוזבול אחד כמה לוויים ספציפיים, במקום לכתוב בעבור המלווה חמישה פרוזבולים שונים. המעבר משלב זה לפרוזבול כללי הנוגע לדיני שביעית וחל על "כל חובות שיש למלווה", אף ללא פירוט שמות הלוויים, הוא פשוט ביותר מבחינת ההתפתחות המשפטית.¹⁵

¹³ שביעית י, ה.

¹⁴ יתרה מזו, אף שאין לכך ראיה חותכת במקורות התנאיים, אפשר להניח כי הפרוזבול המקורי נוסח כמתייחס להלוואה אחת ספציפית בין לווה למלווה, שכן מטרתו הייתה חיזוק יכולת הגבייה של המלווה במקרה של חוב שטרם הוחזר לו. השלב הבא בהתפתחות היה כתיבה בזיקה למערכת יחסים אחת ספציפית בין לווה למלווה מסוימים (זהו השלב המשתקף ברובם המכריע של המקורות), אחריו התפתח שלב של פרוזבול אחד לכמה לוויים ספציפיים, ולבסוף הגיע זמנו של הפרוזבול הכללי, שאין בו לא פירוט החובות ולא פירוט הלוויים. עם זאת, יש להניח שתיאור זה של ארבעה שלבים מוגדרים חוטא לאמת ההיסטורית, שמטבעה מתאפיינת בתהליכים טבעיים יותר ומורכבים מבחינה התפתחותית. נראה כי ההתפתחות בין השלבים השונים נעשתה בצורה טבעית, וראוי כי ארבעת השלבים המוגדרים יהיו בעבורנו רק מעין אבני דרך בתהליך ההתפתחות המתואר.

¹⁵ כאן ברצוננו להעיר כי תיאור התהליך ההיסטורי של התפתחות מוסד הפרוזבול אינה עניינו המרכזי של מאמר זה. ייתכן שהתהליכים ההיסטוריים התרחשו בצורה שונה במקצת, אך עיקר חידושנו הוא פרשני: רובם המכריע של המקורות התנאיים נקראים ומתפרשים בצורה נוחה יותר לאור הצעתנו המחודשת. בניית התהליך ההיסטורי של התפתחות הפרוזבול היא, בינתיים, בגדר השערה שיש לבססה בעזרת בחינה מחודשת של הספרות התורנית והמחקרית שנכתבה בסוגיית הפרוזבול.

אם נמשיך בסקירת שאר המקורות התנאיים נגלה כי אזכור הפרוזבול במקומות רבים נוספים יכול להתפרש לשני הכיוונים, אך מתאים יותר להקשרו המקורי והכללי. כך למשל במשנה במסכת כתובות:

(ט) הוציאה גט ואין עמו כתובה

גובה כתובתה

כתובה ואין עמה גט

היא אומרת אבד גטי והוא אומר אבד שוברי

וכן בעל חוב שהוציא שטר חוב ואין עמו פרוזבול

הרי אלו לא יפרעו.

רבן שמעון בן גמליאל אומר מן הסכנה ואילך

אשה גובה כתובתה שלא בגט

ובעל חוב גובה שלא בפרוזבול...¹⁶

ראשית נשים לב, שמשנה זו מופיעה במסכת כתובות ומשווה בין שני צמדי שטרות: גט-כתובה ושטר חוב-פרוזבול. אמנם ניתן לטעון שמכאן ראייה שפרוזבול קשור לשביעית, שכן המשנה אינה נותנת למלווה להיפרע מבעל חובו ללא הפרוזבול. אך לשם כך צריך להניח הנחת יסוד שאינה מופיעה במשנה – שהיא מדברת דווקא במוצאי שביעית, ובחוב שנגרר מלפני שביעית.

אולם, על דרך הפשט, נראה כי משנה זו מתארת שלב מתקדם יותר בהתפתחות השימוש בפרוזבול. בשלב זה לא קיימת כלל אפשרות לגבייה בכוח ללא פרוזבול, ככל הנראה עקב התפשטותו של המוסד והפיכתו לנורמה קבועה.

בדרך זו, דברי רשב"ג מייצגים שלב מתקדם יותר ("מן הסכנה ואילך"). בשלב זה התרחשה חזרה למצב שבו התאפשר לגבות רק על בסיס שטר חוב, גם ללא פרוזבול, משום שה"סכנה" מנעה מהמלווה לשמור על הפרוזבול.¹⁷

מכל מקום, הפרוזבול מופיע במשנה זו כשטר מן המניין בעולם השטרות התנאי, ואופיו הכללי משתקף באמירה הקטגורית "וכן בעל חוב שהוציא שטר חוב ואין עמו פרוזבול הרי אלו לא יפרעו", ללא הקשר של פגיעת השביעית. כך, גם ההשוואה לגביית כתובה ללא גט מובנת הרבה יותר בעזרת הקשרו המקורי של הפרוזבול.

¹⁶ כתובות ט, ט.

¹⁷ ככל הנראה, רשב"ג מתייחס למציאות שבה היו קורעים את הגיטין ואת הפרוזבולים, מפני גזרת המלכות. ראייה לדבר מצינו בתוספתא (כתובות [ליברמן], פרק ט, הלכה ו): "בראשונה היו אומי' המוציאה כתובה צריכה שתוציא עמה גט דברי ר' מאיר וחכמים אומי' מן הסכנה ואילך התקינו שתהא מקרעתו בבית דין וגובה בה". יש להניח שהסכנה בפרוזבול הייתה אותה סכנה שמתוארת במפורש לגבי הגט, והיא המניע לשינוי בהלכה, שניתן לגבות חוב גם ללא פרוזבול.

גם אזכורו של הפרוזבול במשנה במסכת גיטין מתאים יותר להקשר המקורי:

(ג) ...העדים חותמין על הגט מפני תיקון העולם

הלל התקין פרוזבול מפני תיקון העולם.¹⁸

משנה זו אמנם סובלת גם את הפירוש הרווח של תקנת הפרוזבול על-ידי הלל, אך ההקשר המקורי של התקנה כפי שתיארנו אותו הולם יותר את הדברים: המשנה מציינת שתי תקנות לחיזוק שטרות "מפני תיקון העולם" – חתימת העדים בגט וכתבת פרוזבול בשטרי חוב, ונראה כי שתי התקנות נוגעות לדיני שטרות באופן כללי. כוונת המשנה במילים "הלל התקין פרוזבול" היא אפוא שהלל מיסד וביסס בתוך המערכת ההלכתית היהודית את ההליך המשפטי (שהיה קיים באומות העולם) שבו ניתנת זכות גבייה לנושה על-ידי בית-הדין.¹⁹

כמו כן, הספרנו לתקנת הפרוזבול כנתינת גושפנקה על-ידי בית-דין לגביית חובות על-ידי המלווה, מבהיר את ההקשרים השונים של אזכורו בספרות התנאית, ובייחוד את הסמכתו למושגים 'גזרי דין' ו'מעשה בית-דין' בתוספתא:

ר' יהודה אומר פרוזבול המקושר הדיינן חותמין מבפנים והעדים מבחוץ

אמרו לו אין מעשה בית דין צריכין קיום.²⁰

גזרי בית דין ופרוזבולין הרי זה יחזיר

לפי שכתובין על שמו

בין שמצאן בשוק ובין שמצאן בין שטרותיו של אביו

כללו של דבר אם יש עמהן סמפונות יעשה מה שבסימפונות.²¹

אמנם, כאמור לעיל, הר"ד הנשקה הבין את ההקשר בין פרוזבול למעשה בית-דין בצורה שונה, אך על כל פנים לשיטתנו מתפרשים מקורות אלו בצורה נוחה, שכן כל מהותו (האמיתית, לא הפיקטיבית) של הפרוזבול היא היותו מעשה בית-דין, וממילא ברור למה הוא מוזכר בהקשר זה.

נוסף על כך, אפשר למצוא הלכות תנאיות כלליות בנוגע לפרוזבול שניסוחן יכול להתפרש הן באמצעות ההבנה הרווחת לגבי פרוזבול, כתקנה המתייחסת לדיני שמיטת כספים באופן ספציפי, והן על-ידי הבנתנו המחודשת את מושג הפרוזבול, כתקנה כללית הנוגעת לעולם ההלוואות:

(ו) אין כותבין פרוזבול אלא על הקרקע

¹⁸ גיטין ד, ג.

¹⁹ ייתכן שגם הקשר אזכורו של הפרוזבול במסכת פאה (ג, ו) הולם יותר את הבנתנו המחודשת: "ר' עקיבא אומר קרקע כל שהוא חייבת בפאה ובבכורים ולכתוב עליו פרוזבול ולקנות עמו נכסים שאין להם אחריות בכסף ובשטר ובחזקה". על-פי ההקשר אפשר לראות שר' עקיבא רואה את הפרוזבול בהקשר קנייני, משום שכמו שעל קרקע כל שהיא ניתן לכתוב פרוזבול, כך גם ניתן לקנות עמה מטלטלין. גם פה לא מוזכרת שביעית, אלא הפרוזבול מופיע בהקשר טבעי, יחד עם אלמנטים אחרים מהתחום של דיני ממונות.

²⁰ תוספתא שביעית (ליברמן), פרק ח, הלכה ז.

²¹ תוספתא בבא מציעא (ליברמן), פרק א, הלכה ט.

אם אין לו מזכה הוא בתוך שדהו כל שהוא
היתה לו שדה ממושכנת בעיר כותבין עליה פרוזבול
רבי חוצפית אומר כותבין לאיש על נכסי אשתו וליתומים על נכסי אפוטרופין :

(ז) כוורת דבורים

ר' אליעזר אומר הרי היא כקרקע

וכותבין עליה פרוזבול

ואינה מקבלת טומאה במקומה

והרודה ממנה בשבת חייב

וחכמים אומרים אינה כקרקע

ואין כותבין עליה פרוזבול

ומקבלת טומאה במקומה

והרודה ממנה בשבת פטור.²²

סיכום

כלל המקורות התנאיים שסקרנו עד כה מצביעים על כך שהפרוזבול תוקן מלכתחילה כשטר הנוגע לתחום ההלוואות בכלל, כאשר קישורו לדיני שמיטת כספים נעשה אגב אורחא. נותר לנו כעת לפרש את המשנה במסכת שביעית שבה פתחנו, על-פי הבנתנו המחודשת בתקנת פרוזבול.

(ג) פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו'" התקין הלל לפרוזבול.²³

כאמור, הלל תיקן את הפרוזבול בהקשרו הרחב בעולם ההלוואות, עקב תופעה רווחת של לווים שלא החזירו הלוואתם וחוסר יכולת מצד המלווים לגבות את חובם בכוח, דבר שגרם לבעיה כללית של נעילת דלת בפני לווים ("כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה"). זאת הוא עשה ברוח ההליך שנהג באותה תקופה בין אומות העולם באזורנו. מצוקת הלווים נוסחה במשנה על-פי הפסוק היחיד בתורה שמתייחס לבעיה זו של נעילת דלת בפני לווים, אשר מצוי בהקשר של שמיטת כספים, ומכיוון שאחד מדיני פרוזבול הוא ש"פרוזבול אינו משמט", כל הקובץ העוסק בדיני פרוזבול שובץ בפרק זה במסכת שביעית. כך, בגלל הקשרו של הפסוק ובגלל שיבוץ דיני פרוזבול במסכת שביעית, נוצרה התחושה שכל התקנה כולה לא נועדה אלא לעניין שביעית.

עם זאת, פירוש זה את המשנה יוצר קושי באשר לניסוחו של גוף הפרוזבול המופיע במשנה הבאה :

²² שביעית ז, ו-ז.

²³ ראו לעיל, הערה 3.

[ד] זהו גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמין למטה או העדים.²⁴

כפי שכבר הזכרנו, ניסוח פורמלי זה, הנותן תוקף לפרוזבול לגבי כלל הלוואותיו של האדם, אינו עולה יפה עם הפרוזבול המקורי שתוקן בהקשר הכללי של הסדרת יחסי המלווה והלווה. ואכן, ברוב המקורות התנאיים המתארים את הפרוזבול בהקשרו הכללי, מנוסח הפרוזבול בהקשר של מערכת יחסים ספציפית בין לווה למלווה ולא כחל על כלל חובותיו של האדם.

זאת ועוד, במאמרו מראה הר"ד הנשקה בהרחבה כי ניסוח זה של גוף הפרוזבול (וניסוחים מקבילים הנמצאים בכתבי-יד) אינו עולה יפה עם ההליך היווני המעניק כוח גבייה למלווה על-ידי בית-הדין, ובין היתר כך הוא מגיע למסקנתו כי הפרוזבול פועל בצורה פיקטיבית לצורך ספציפי של עקיפת עקרון שמיטת הכספים.

כמו כן, כפי שצוין לעיל, קיים מקור נוסף בתוספתא במסכת שביעית, המשקף גם הוא את השלב האחרון בהתפתחותה של התקנה:

אימתי כותבים פרוזבול ערב ראש השנה של שביעית²⁵

כתבו ערב ראש השנה של מוצאי שביעית

אע"פ שחוזר וקורעו לאחר מכן גובה עליו והולך אפילו לזמן מרובה...²⁶

נראה כי הלכה זו בתוספתא והמשנה הנ"ל ("זהו גופו של פרוזבול") הן מקורות תנאיים להלכה המאוחרת, וממילא מייצגות עמדה שונה ממרבית המקורות התנאיים ומפירושו המקורי של המונח המשפטי – 'פרוזבול'. כלומר, טענתנו היא שעוד בתקופה התנאית התרחש מעבר לשימוש בפרוזבול ככלי ספציפי לפתרון בעיית גבייה בשנת שביעית.

ברוח זו מנוסח גוף הפרוזבול במשנה, המשקף את הפרוזבול המאוחר, בגלגולו הספציפי לגבי דיני שביעית: אכן, כדבריו של הר"ד הנשקה, ניסוח המשנה מעיד על הפרוזבול ככלי הלכתי פורמלי אשר משמש להתמודדות עם עקרון שמיטת הכספים. כך, גם ניסוחו של הפרוזבול כתקף לגבי כלל הלוואותיו של המלווה ולא בזיקה להלוואה ספציפית ("זהו גופו של פרוזבול ... שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה...")²⁷ שייך לשלב התפתחותי זה. זה היה נוסח הפרוזבול הנפוץ בשלב התפתחותו המאוחר, בעת שנעשה בו שימוש בהקשר שנת שביעית בלבד.²⁸

²⁴ שביעית י, ג-ד.

²⁵ יש לשים לב שגם עמדה זו שנויה במחלוקת תנאים. עיינו במשנה מועד קטן (ג, א) – "ואלו כותבין במועד קידושי נשים גיטין ושוברין דייתיקי מתנה ופרוזבולין אגרות שום ואגרות מזון שטרי חליצה ומיאונים ושטרי בירורין וגזירות בית דין ואגרות של רשות". בהחלט מסתבר שמשנה זו מבוססת על הפרוזבול הקדום, ואחרי השינוי שחל במשמעות הפרוזבול תוקן מועד כתיבת השטר, לערב שביעית.

²⁶ תוספתא שביעית (ליברמן), פרק ח, הלכה י. בהמשכה של התוספתא מופיעה אמרתו של רבן שמעון בן גמליאל ולפיה "כל מלוה שלאחר פרוזבול הרי זה אין משמיט", אשר סובלת הן את הפירוש הרווח לתקנת הפרוזבול והן את פירושו המחודש.

²⁷ ייתכן שאפשר לטעון, שאפילו במשנה זו אין הכרח להבין שמדובר בפרוזבול כתקנה מיוחדת לשביעית, שהרי שנת השביעית אינה מוזכרת בה במפורש. אולי משנה זו מתארת מציאות שבה בתי-הדין נתנו לאנשים מסוימים

חשיפת הקשרו המקורי של הפרוזבול והעמידה על המניעים הראשוניים לתיקונו מאפשרות לנו הצצה אל הסוגיות ההלכתיות והמשפטיות שהטרידו את הלל הזקן, מתקן התקנה, ואת חכמינו הקדמונים בכלל. על-פי ההבנה המחודשת שהצענו, לפנינו תקנה אשר אינה נוגעת דווקא לבעיות המתעוררות בחברה היהודית, וגם הפתרון שהוצע הלל אינו ייחודי לחברה זו. זוהי תקנה חברתית-משפטית גרידא המתערבת בסדרי החיים הכלליים כדי למנוע מצוקה כלכלית מהשכבות החלשות בחברה (כאמור, נראה כי מניעיו של הלל היו מניעת נעילת הדלת בפני הלווים, אשר אפשר להניח כי במקרים רבים היוו את השכבה הכלכלית הנמוכה בחברה העתיקה). תקנתו המקורית של הלל מעידה על תחום פעילותם ההלכתי של חז"ל, אשר לא התמצה בטיפול בבעיות תורניות יהודיות, אלא כלל גם עיסוק חברתי כללי ותיקון תקנות בתחומים אוניברסליים מתוך דאגה לרווחת הפרט ולניהולה התקין של החברה.

סמכות נרחבת לגביית חובות, כדרך להתמודד עם מציאות חברתית שבה הלווים אינם מחזירים את חובותיהם. להבנתנו, אין שום משנה שהנרחי לפרשה כפירוש המקובל של מושג הפרוזבול, אך בכל מקרה את הפירוש הנראה לנו ביותר כתבנו בנדפס למעלה.

בדרך דומה אף נפרש את ההלכה בספרי שהובאה לעיל (הערה 4): "את אחיך תשמט ידך, ולא המוסר שטרותיו לבית דין, מיכן אמרו התקין הלל פרוסבול מפני תיקון העולם שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על מה שכתוב בתורה עמד והתקין פרוסבול וזהו גופו של פרוסבול מוסרני אני לכם פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני כל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמים למטה או העדים". יש להניח כי גם הלכה זו עוצבה בשלב שבו נפוץ השימוש בפרוזבול לצורך שביעית בלבד ככלי פורמלי. מכל מקום, על ההיקש בין דין 'המוסר שטרותיו לבית דין' למוסד הפרוזבול עיינו לעיל, הערה 11.